

Tillbaka till framtiden Om medborgarideal, välfärd och valofrihetens politik

Magnus Dahlstedt

Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier, REMESO,
Linköpings universitet

Här sitter jag på en soptipp
och skådar mig dystert kring
bland trasor och tombuteljer
och många andra ting.
Det trillar en tår på kinden,
jag fylls av melankoli.
/: För var dag blir det bättre,
men bra lär det aldrig bli.:/

Det är lätt att bli nostalgisk när man blickar ut över dagens politiska landskap. I spåren efter den globala finanskrisen står ekonomier till både söder och öster närmast på ruinens brant. Åtstramning, sanering, budgetbalans, sunda finanser, konkurrenskraft är politiska ledstjärnor. Välfärdssystemen görs mer kostnadseffektiva. Inkomstklyftorna ökar.

Detta skeende pågår inte bara i omvärlden utan även i Sverige. Under sommaren 2013 nåddes vi till exempel av rapporter om att Sverige har de snabbast ökande inkomstklyftorna bland samtliga länder i OECD. Liksom i en rad andra länder har även Sverige varit skådeplats för en betydande välfärdspolitisk omorientering. Krafter till både höger och vänster på en krympande ideologisk spelplan har förkunnat "Folkhemmets död" och nostalgiskt blickat mot det förflutna. Svaret på dagens utmaningar söks i ett återvändande till en tid då den sociala eller kulturella gemenskapen fortfarande var skyddad från omvärldens otrygga kaosmakter.

Men förändringens vindar tog fart redan på 1980-talet, för att accelerera på 1990-talet, med den ekonomiska krisen och den marknadsorienterade åtstramningspolitik som sattes i bruk för att ta Sverige ur krisen. En bit in på det nya millenniet är det svårt att se några visioner i politiken. Den vision som går att skönja i krisens Sverige stakar ut en framtid av fortsatt marknadsorientering.

Medborgare, ur spår är tiden,
det hävdar jag bestämt.
Ja, jäklar vilket skämt!
Den varan är såsom såpa
som man häftigt försöker ta.
/: För var dag blir den bättre,

Med denna politiska nyorientering har innebörden av att vara medborgare steg för steg förändrats. Medborgarskap har inte längre samma innebörd som det en gång haft, nämligen ett medlemskap i samhällsgemenskapen, socialt och/eller kulturellt definierad, som garanterar den enskilde en uppsättning civila, politiska och sociala rättigheter. Innebörden av att vara medborgare är i dag - först och främst - att vara aktiv. Aktivt jobbsökande, aktivt åldrande, aktiv fritid, aktivt pensionssparande, aktivt föräldraskap, aktivt ledarskap. Idealet om aktivt medborgarskap har blivit så starkt att det knappt går att ens föreställa sig en existens som medborgare utan att vara just

aktiv.

De senaste decenniernas politiska nyorientering har inneburit att välfärd har omvandlats från en grundläggande social rättighet till en individuell rätt att välja. Men i själva verket är rätten att välja snarare ett tvång. Det är helt enkelt inte möjligt att avstå från att välja – ickevalet är också ett val. För den som inte är aktiv på rätt sätt väntar sanktioner. Från att ha varit ett kollektivt gemenskapande projekt, har välfärd allt mer blivit ett individuellt projekt, en angelägenhet inte för kollektivet, utan för den enskilde individen. Balansen mellan medborgarliga rättigheter och skyldigheter har förskjutits i riktning mot en allt skarpare betoning av medborgares skyldigheter och ansvar, när det gäller att ordna sin egen välfärd. Inom välfärdspolitiken har de passiviserande åtgärder och lösningar som påstås ha kännetecknat den tidigare svenska välfärdsmodellen ersatts av aktiverande. Bakterier och baciller

lär finnas i varje vrå.

Medborgare, du kan ej se dem

men de finns där ändå.

Den ena ger dig astma,

den andra kolera.

/: Har du den kanske du blir bättre,

men du blir aldrig bra.:/

Den aktiva medborgarens ideal har liksom alla andra ideal en baksida. Det är många – rentav de flesta eller kanske till och med alla – som i ett eller annat avseende inte lever upp till uppställda förväntningar, det vill säga gör aktiva, medvetna och rätt val. Till baksidan kan vi till exempel räkna de äldre som inte vill välja vårdgivare, men är tvungna. Hit kan vi också räkna det stora flertalet som blankt struntar i de årligen utskickade PPM-kuverten – och som därmed är tvungna att göra ett aktivt ickeval. Så även de många föräldrar med utländsk bakgrund som väljer religiösa friskolor. Deras val må vara medvetet, men anses ändå inte rätt – eftersom det antas bidra till ökad segregation.

I offentliga sammanhang representeras denna baksida ofta av det så kallade "utanförskapets Sverige". Detta Sverige är ett slags fantasiland, som visserligen uppvisar tecken på aktivitet, men dessvärre en aktivitet som antas ta fel uttryck – såsom livaktigt religiöst inåtblickande, arbete inom den informella ekonomin, återkommande protester i form av upplopp och brinnande bilar. Senast detta fantasiland hamnade i offentlighetens ljus var våren 2013, i samband med en serie av våldsamheter utlöst av ett urspårat polisingripande i Stockholmsförorten Husby, som resulterade i att en hotfull äldre Husbybo sköts ihjäl. De eskalerande protester som följde, som sedermera spred sig också till andra miljonprogramsområden runtom i landet, lockade journalister från hela världen för att få svar på frågan vad som egentligen hänt med den svenska välfärdsmodellen.

Det finns ju så många varor,

som människan inte tål.

Herr Karlsson är svag för kvinnor,

herr Andersson för alkohol.

Var och en får vad han behöver,

detta kallas demokrati.

/: För var dag blir den bättre,

men bra lär den aldrig bli.:/

Det som hänt är att den svenska modellen bytt skepnad. Välfärd är inte längre ett kollektivt gemenskapande utan ett allt mer individuellt projekt. Demokrati har – liksom i många andra länder – gradvis blivit synonymt med valofrihet. Men valofrihetens politik är något mer än bara ett sätt att anordna välfärd enligt en ny rationalitet och införande av olika slags valfrihetslösningar.

Valofrihetens politik kan ses som ett storskaligt fostransprojekt. Detta projekt går ut på att forma önskvärda medborgare, som lever upp till uppställda förväntningar. Det handlar om att få den enskilde att lära sig att skapa sin egen välfärd, göra rationella val, se sitt liv som ett resultat av en oändlig serie av val. Och inte minst – att ta ansvar för sina val och inte skylla eventuella snedsteg eller felsatsningar på någon annan.

Jag är inte rädd för pesten,
den har jag fått sprutor mot,
men radioaktiv klåda av radioaktiv sot
är värre än tusen dödar i hetaste Sahara.
/: Ifrån den blir du aldrig bättre
och aldrig nånsin bra.:/

Detta medborgarideal är i realiteten ouppnåeligt. Alla är vi mer eller mindre ofullbordade och i behov av förändring i riktning mot det idealas tillstånd. Vi är alla i behov av att ständigt lära och lära på nytt. Vi formas alla genom ett evigt projekt av "livslångt lärande", för att anknyta till ett tidstypiskt politiskt begrepp som fick stor spridning mot slutet av 1990-talet. Medborgaren kan aldrig luta sig tillbaka, utan behöver ständigt hålla sig anställningsbar, vara i takt med tiden. När idealet tycks närmare har målbilden förskjutits och det är återigen dags för fortsatt förändring. Bakom nästa hörn lurar en mängd faror, men också nya möjligheter. Framgång kräver risktagande, en förmåga att inte rädas utan kalkylera med och hantera risker.

Ack, goda råd är dyra
och dyra är säkra don.
Förslagsvis ett pansrat soltak
som kostar en halv miljon.
Men vart skall då de ta vägen
som inga miljoner ha?
/: De som aldrig lär få det bättre
och knappast lär få det bra?:/

Skolan är givetvis en nyckelarena i denna process av lärande och åter lärande. Skolan har liksom inom den forna svenska modellen till uppgift att fostra rätt sorts medborgare. Mallen för hur denna medborgare ska vara är dock annorlunda i dag. Den medborgare som skolan har till uppgift att fostra ska fås att spela spelet enligt spelets regler. Det gäller alltså att forma medborgare förmögna och villiga att göra val och staka ut sin egen utbildningsresa. Sinnebilden för denna medborgarfigur är entreprenören. Det är därför talande att just entreprenörskap för första gången någonsin skrevs in som ett kärnvärde i 2011 års läroplan. Ett viktigt led i denna fostran är att låta de kommande medborgarna träda in i rollen som konsument – av utbildning.

För skolan är numera en marknadsarena. Utbildning är en handelsvara. Det har till och med växt fram en marknad bestående av aktörer som erbjuder sina tjänster för att marknadsföra skolor. De skolor som vill fortsätta bedriva sin verksamhet måste synas och attrahera kunder. Skolor utan elever läggs nämligen ner – det gäller offentliga såväl som privata. Liksom andra marknader har utbildningsmarknaden både vinnare och förlorare. Som konsument av utbildning är det viktigt att redan tidigt göra rätt val. De val som gjorts har nämligen konsekvenser för möjligheten att göra senare val. Valet är dock aldrig helt fritt, utan formas av bestämda villkor. Vissa har de resurser som krävs för att navigera i utbildningsmarknadens snåriga terräng. Framför allt är det barn som har föräldrar med hög studiebakgrund och goda kunskaper om utbildningsmarknaden som gynnas. Sedan 1990-talets valfrihetsreformer har ojämlikheterna mellan dem som har och dem som inte har dessa resurser utökats. Skillnaderna i studieprestationer har ökat. Likvärdigheten har stadigt försämrats.

Jag skådar blott falska varor
vartän jag ikring mig ser,
och jag kan inte släppa tanken
att allting är upp och ner.
Och var är det stora dundret,
som en gång skall dra förbi?
/: Innan dess kanske det blir bättre,
men bra lär det aldrig bli.:/

Valofrihetens politik återspeglar en avpolitiserad eller postpolitisk samtid, en samtid utan lyskraftiga visioner och utan tydliga konfliktlinjer. Demokratin anses i huvudsak fullbordad. Välfärd är ingen politisk fråga, utan snarare en fråga om att administrera en i allt väsentligt given samtid. Välfärd ses som summan av individernas fria val. Allt vi kan göra som medborgare – enligt en rådande konsensus – är att återskapa den existerande ordningen. Strävan efter förändring är riktad inte utåt, utan inåt. Denna strävan handlar om makeover, om att förändra oss själva, inte samhället. Det är upp till den enskilde individen att skapa sin egen framtid.

Men framtiden, den skapar vi tillsammans, genom att delta i ett öppet demokratiskt samtal där samtiden förstås som politisk – och möjlig att förändra genom kollektivt agerande. Medborgerligt agerande handlar här om att artikulera och stå upp för olika ståndpunkter och intressen (voice), snarare än om valfrihet (choice). Det har in på det nya millenniet förts en livlig debatt om ”demokratins kris”, där det har hävdats att demokratin är utsatt för allehanda hot – i form av till exempel terrorism, vikande medborgerligt engagemang, ekonomisk kris och ett utbredande utanförskap. Men det största hotet mot demokratin är ändå idén om att samtiden är postpolitisk och att demokratin är fullbordad. Som svar på detta hot finns inget annat än att återerövra framtiden.

Essän utgår – ironiskt nog – från en presentation som ursprungligen hölls 2013 i Almedalen, under en paneldebatt om valfrihetsreformernas konsekvenser, organiserat av Statsvetenskapliga förbundet. Jag säger ironiskt, eftersom Almedalen i sig är ett av de allra tydligaste exemplen på det som essän har kretsat kring – marknadsorienteringen av politiken. Några av tankarna utvecklas i böckerna Aktiveringens politik: Demokrati och medborgarskap för ett nytt millennium (2009) och Utbildning, demokrati, medborgarskap (2013, tillsammans med Maria Olson). Essän lånar texten från Cornelis Vreeswijks ”Ballad på en soptipp”, som snart 50 år efter att den skrevs tycks mer aktuell än någonsin.